

Research Paper

Comparative Study of the Role of NGOs in the Public Policymaking in Iran and Selected Countries

Hadi Lotfi¹ , *Karamollah Daneshfard² , Morteza Mousakhani²

1. PhD. Candidate in Public Administration, Science and Research Branch, IAU, Tehran, Iran.

2. Full Professor, Department of Public Administration, Science and Research Branch, IAU, Tehran, Iran.

Use your device to scan
and read the article online**Citation:** Lotfi, H., Daneshfard, K., & Mousakhani, M. (2020). [Comparative Study of the Role of NGOs in the Public Policy Making in Iran and Selected Countries (Persian)]. *Journal Strategic Studies of Public Policy*, 10(36), 164-183.**Received:** 20 Jul 2019**Accepted:** 20 Jun 2020**Available Online:** 01 Nov 2020**Key words:**

Non-Governmental Organization (NGO), Public consultation, Public policymaking process, Institutional mechanism

ABSTRACT

In recent decades, Non-Governmental Organizations (NGOs) have become increasingly important as the third pillar of democracy and civil society representatives. The study aims to analyze NGOs' role in the process of public policymaking in Iran and the five European countries and their extent of participation in this process. This research is a qualitative study, descriptive by purpose and library by method, based on document analysis and the development research approach. The countries of England, Hungary, Estonia, Croatia, and Romania were selected to conduct a comparative study according to the history of the presence and activities of NGOs. Accordingly, detailed analyses of these countries, based on the criteria of the context of the activity of these organizations, supportive documents and policies, institutional mechanisms, and the fields of their participation in the public policymaking, were carried out. Some countries have adopted comprehensive laws in the parliament or the government to support NGOs' activities and have provided formal structures and committees for consultation with civil institutions. Besides, by using physical and virtual tools and formal processes, capacities for NGOs' participation in the process of policymaking from problem analysis to the formulation of the agenda and approval of the policy have been provided. Iran continues to suffer from the lack of a comprehensive law for NGOs' activity, and there are no specific structures to engage these organizations in the public policymaking process.

* Corresponding Author:**Karamollah Daneshfard. PhD.****Address:** Department of Public Administration, Science and Research Branch, IAU, Tehran, Iran.**E-mail:** cdaneshfard@yahoo.com

مقاله پژوهشی

بررسی تطبیقی نقش سازمان‌های مردم‌نهاد در فرایند خط مشی‌گذاری عمومی ایران و کشورهای منتخب

هادی لطفی^۱، *کرم‌اله دانش‌فرد^۲، مرتضی موسی‌خانی^۲

۱. دانشجوی دکتری، گروه مدیریت دولتی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۲. استاده، گروه مدیریت دولتی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

چیکید

تاریخ دریافت: ۲۹ تیر ۱۳۹۸

تاریخ پذیرش: ۳۱ خرداد ۱۳۹۹

تاریخ انتشار: ۱۱ آبان ۱۳۹۹

در دهه‌های اخیر سازمان‌های مردم‌نهاد (سمن) به عنوان رکن سوم دموکراسی و نماینده جامعه مدنی از اهمیت زیادی برخوردار شده‌اند. هدف از این مقاله تحلیل نقش سمن‌ها در فرایند خط مشی‌گذاری عمومی در ایران و پنج کشور اروپایی و میزان حضور فرارسمی آن‌ها در این فرایند است. این پژوهش با استراتژی توصیفی تطبیقی، به لحاظ روش، کتابخانه‌ای و مبتنی بر تحلیل اسناد و مدارک و داده‌های کیفی بوده و با رویکرد تحقیقات توسعه‌ای انجام شده است. کشورهای مجارستان، استونی، کرواسی و رومانی برای انجام مطالعه تطبیقی با توجه به سابقه حضور و فعالیت سمن‌ها انتخاب شدند و مطالعات تفصیلی درباره این کشورها با توجه به معیارهای زمینه و سابقه فعالیت این سازمان‌ها، اسناد و خط‌مشی‌های پشتیبان فعالیت آن‌ها، سازوکارهای نهادی و زمینه‌های مشارکت آن‌ها در فرایند خط‌مشی‌گذاری عمومی انجام پذیرفت. برخی از کشورهای مطالعه‌شده قوانین جامعی را برای پشتیبانی از فعالیت سمن‌ها در پارلمان یا سطح هیئت دولت تصویب کرده و ساختارها و کمیته‌های رسمی را برای حضور و مشورت با نهادهای مدنی تدارک دیده‌اند. ضمن اینکه با بهره‌گیری از ابزارهای فیزیکی و مجازی و فرایندهای رسمی ظرفیت‌هایی برای مشارکت سمن‌ها در فرایند خط‌مشی‌گذاری از تحلیل مسئله تا تدوین دستورکار و تدوین و تصویب خط‌مشی فراهم کرده‌اند. ایران کماکان یک قانون جامع برای فعالیت سمن‌ها ندارد و ساختارهای خاصی نیز برای جلب مشارکت این سازمان‌ها در فرایند خط‌مشی‌گذاری وجود ندارد.

کلیدواژه‌ها:

سازمان مردم‌نهاد، مشاوره عمومی، فرایند خط‌مشی‌گذاری، سازوکار نهادی

* نویسنده مسئول:

دکتر کرم‌اله دانش‌فرد

نشانی: تهران، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، گروه مدیریت دولتی.

پست الکترونیکی: cdaneshfard@yahoo.com

مقدمه

توسعه کالاهای عمومی تلاش کنند و در این زمینه احساس مسئولیت می‌کنند. این پژوهش در پی شناسایی الگوهای تأثیرگذاری و مشارکت سمن‌ها در فرایند خط مشی‌گذاری عمومی در چند کشور و ارائه راهبردهایی برای ایران است.

۱. ادبیات موضوع

توجه به مسائل عمومی جامعه و اتخاذ تدابیری برای حل آن‌ها از وظایف دولت‌هاست که آن‌ها را از بخش خصوصی متمایز می‌کند (قلی‌پور، ۱۳۸۹). «خط مشی» یک جهت‌گیری کلی است که چگونگی عمل سازمان‌ها و مؤسسات را در آینده مشخص می‌کند. خط مشی عمومی تصمیمی است که در قبال یک مشکل عمومی اتخاذ می‌شود (الوانی، ۱۳۸۷). دانش‌فرد (۱۳۸۸) شناخت و درک مسئله عمومی و دستور کار، طراحی و شکل‌گیری، اجرا و پشتیبانی خط مشی را به عنوان مراحل فرایند خط مشی‌گذاری عمومی معرفی می‌کند. در مدل فرایند سیاسی، خط مشی‌گذاری گروه‌های ذی‌نفوذ که سمن‌های نیز از آن جمله‌اند می‌تواند در دو گروه حمایت‌کننده‌ها و مخالفان بر موازنه اقتدار حاکم بر خط مشی تأثیر گذارد. در مدل مثلث آهنین، سمن‌ها در زمره واسطه‌گران قرار می‌گیرند و می‌توانند به واسطه ارتباط با تولید و مصرف و دریافت و تشخیص نیازهای عمومی مردم در جریان خط مشی‌ها دخالت کنند. حضور و تأثیرگذاری این سازمان‌ها و شناسایی مسائل عمومی از دید این گروه‌ها، مدل مثلث آهنین را به سمت جامعه مرکب پیش می‌برد. در مدل خوشه‌های قدرت، حرفه‌ای‌ها، داوطلبان و عوم آشکار خوشه‌هایی هستند که می‌توانند فعالیت خود را در قالب سمن‌ها دنبال کرده و در فرایند چانه‌زنی و پیگیری مؤثر باشند. در مدل پادشاه و پادشاه‌سازان نیز طبقه‌ای به نام فعالان تعریف شده

در سه یا چهار دهه اخیر، رشد قابل ملاحظه‌ای در رویکرد پژوهشگران و خط مشی‌گذاران به سازمان‌های فعال بین حوزه بازار و دولت به وجود آمده است که با عناوینی مانند عرصه سوم، سازمان داوطلبانه، سازمان مردم‌نهاد یا جامعه مدنی متشکل و سازمان‌دهی شده شناخته می‌شوند (پورعزت، خانیکی، یزدانی و مختاری، ۱۳۹۶).

در دوره کنونی، سازمان‌های مردم‌نهاد^۱ (سمن‌ها) به عنوان عنصر اصلی مشارکت در فرایند تصمیم‌گیری در نظر گرفته می‌شوند که در تحقق دموکراسی در جامعه باز و دموکراتیک مشارکت دارند (Lang, 2013). آن‌ها نمایانگر تنوع ویژگی‌ها، علایق و آرزوهای شهروندان هستند که باعث می‌شود در سطح جامعه دیده شوند. بعلاوه، آن‌ها راه‌حل‌های تکمیلی را برای حل مسائل اجتماعی و اقتصادی در سطح ملی، منطقه‌ای و محلی شناسایی می‌کنند. دانش و تجربه و همچنین اعتماد اعضای جامعه، دولت‌ها را مجاب کرد در پی بهره‌گیری از شایستگی و تجربه سمن‌ها در فرایند خط مشی‌گذاری عمومی باشند (Bryce, 2012). با توجه به اینکه اغلب این سازمان‌ها، وظیفه آگاهی‌رسانی عمومی را نیز بر عهده دارند، ضمن تأثیرگذاری بر خط مشی عمومی، حضور داوطلبانه این سازمان‌ها می‌تواند تدوین و اجرای قوانین مترقی و توسعه ملی در یک جامعه مدنی را تضمین کند (Dris-Ait-Hamadouche, 2007). گرایش دولت به پذیرش مسئولیت از قوانین و مقررات مرتبط و تکالیف قانونی نشئت می‌گیرد، این در حالی است که سمن‌ها ذاتاً علاقه‌مندند در همه زمینه‌های مهم جامعه نسبت به

1. Non-governmental Organization (NGO)

و از استراتژی‌های مقابله‌ای که می‌تواند مشروعیت و توانایی نمایندگی آن‌ها را به خطر بیندازد پرهیز کنند، نقش بیشتری در خط مشی‌گذاری خواهند یافت.

نتایج پژوهش اندرو اووه (۲۰۰۲) در خصوص نقش سمن‌ها در خط مشی‌گذاری در آفریقا، نشان داد اگر سمن‌ها از محیط خط مشی‌گذاری آگاهی بیشتری یافته و رویکرد و روش خود را از پروژه‌محوری به بسیج دیگر کنشگران عرصه خط مشی تغییر دهند، می‌توانند در اثرگذاری بر فرایند خط مشی‌گذاری مؤثرتر عمل کنند.

در خصوص زمینه‌ها و ظرفیت‌های مشارکت سمن‌ها در فرایند خط مشی‌گذاری نیز پژوهش‌هایی انجام شده است. گزارش کنفرانس سازمان‌های غیردولتی بین‌المللی^۴ (INGOs, Council of Europe, 2009) زمینه مشارکت سمن‌ها در فرایند خط مشی‌گذاری را در محورهای تدوین برنامه برای فرایند تصمیم‌گیری، ترسیم نقشه کار برای طول فرایند، ایجاد تصمیم، اجرای تصمیم، نظارت و ارزیابی، بازخورد و تدوین مجدد برنامه معرفی می‌کند. دویل (۲۰۱۵) نیز در مطالعه خود، این زمینه‌ها را در محورهای تعریف برنامه، شناسایی شرایط، درک مسائل، مستندسازی، اجرا و ارزشیابی فهرست می‌کند. کارلسون و برکز (۲۰۰۵) نیز در مطالعه خود پنج زمینه را معرفی کرده‌اند که شامل مشاوره فعالانه، جست‌وجوی آگاهانه، مذاکره و گفت‌وگو، تسهیم اختیار و مسئولیت و تفویض کنترل و مسئولیت به مردم می‌شود. از نظر ایشان، این طیف

که اتصال‌دهنده بدنه جامعه به پادشاه هستند، اما نقش آن‌ها در وضع خط مشی زیاد نیست؛ همچنین طبقه شهروندان ذی‌نفع و علاقه‌مند نیز که پایین‌تر از طبقه فعالان هستند در جریان مسائل اجتماعی هستند، اما بر عکس فعالان غالباً در فرایند خط مشی‌گذاری مشارکت عملی ندارند (دانش‌فرد، ۱۳۸۸).

در سطح اروپا، همکاری بین بخش‌های دولتی و بخش غیردولتی هم به وسیله اتحادیه اروپا و هم کمیسون اروپا به رسمیت شناخته و تشویق شده است. بنابراین استراتژی اروپای ۲۰۲۰ مشخص می‌کند که سمن‌ها فعالان کلیدی هستند که باید در فرایند خط مشی‌گذاری عمومی حضور داشته باشند. برخلاف این معیارها و ابتکارات، شواهدی از ضعف دولت از لحاظ مکانیسم‌های نهادی برای همکاری با سمن‌ها در کشورهای سابقاً کمونیستی اروپای شرقی و مرکزی وجود دارد. در این بخش از اروپا، سمن‌ها تهدیدی برای قدرت دولت در نظر گرفته می‌شوند (Vedder, 2007). در قزاقستان نمایندگان سمن‌ها در قالب گروه‌های کاری، بیانیه‌های خط مشی را تنظیم می‌کنند تا در خط مشی‌گذاری ملی، منطقه‌ای و محلی مطرح شود (Kabdiyeva & Dixon, 2014) و در سطح ملی نیز سه سازمان مردم‌نهاد در هیئت مشورتی رئیس‌جمهور قزاقستان حضور یافته‌اند (U.S. Agency for International Development, 2012).

اینجیه سویلام (۲۰۱۵) پژوهش خود را به موضوع نقش سمن‌ها در فرایند خط مشی‌گذاری در مصر اختصاص داده است و دریافته هرچه سمن‌ها روی تبدیل شدن به شرکای دولت کار بیشتری کرده

3. Andrew Ewoh
4. International Non Governmental Organization (INGO)
5. Doyle
6. Carlsson & Berkes

2. Swailam

تحقیقات کیفی است و با بهره‌گیری از روش مطالعه کتابخانه‌ای، داده‌ها از منابع آرشیوی جهت انجام مطالعه تطبیقی استخراج شده‌اند. همچنین این تحقیق از حیث رویکرد در دسته مطالعات تطبیقی خط مشی و ساختارگرا قرار می‌گیرد. با توجه به شاخص سابقه ورود سازمان‌های مردم‌نهاد به عرصه خط‌مشی‌گذاری، کشورهای هم‌تراز و در حال توسعه جهت انجام مطالعه انتخاب شده‌اند که عبارت‌اند از: مجارستان، کرواسی، استونی و رومانی. همه این کشورها در زمره کشورهای اروپای شرقی هستند که از حدود سه دهه پیش و پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و بلوک شرق، فرایند گذار به دموکراسی در آن‌ها آغاز شده و مجالی برای تشکیل سمن‌ها و ورود آن‌ها به عرصه خط‌مشی‌گذاری فراهم شده است. البته معیار میزان دسترسی به اطلاعات و آمار نیز در انتخاب این کشورها مؤثر بوده است. سپس اطلاعات تفصیلی این کشورها با توجه به معیارهایی همچون خط‌مشی‌ها و دستورالعمل‌های پشتیبان فعالیت سمن‌ها، به‌ویژه حضور آن‌ها در عرصه خط‌مشی‌گذاری، ساختارها و نهادهای ایجادشده در دولت و مجلس برای تسهیل این فعالیت و زمینه‌های مشارکت این سازمان‌ها در فرایند خط‌مشی‌گذاری عمومی جمع‌آوری شده و خلاصه آن‌ها در مقاله درج شده‌اند.

۳. یافته‌های پژوهش

۳-۱. رومانی

۳-۱-۱. زمینه

در رومانی، گرایش خط‌مشی‌گذاران به جلب مشارکت عمومی در فرایند تصمیم‌گیری، از سال ۲۰۰۰ در پی فرایندهای تحول دولتی و تلاش‌های

پنج‌گانه از سطوح اولیه مشارکت تا سطوح عالی آن را تشکیل می‌دهد.

در ایران مطالعات پژوهشی اندکی در این حوزه صورت گرفته است که بیشتر آن‌ها متمرکز بر نقش گروه‌های ذی‌نفع در فرایند خط‌مشی‌گذاری بوده‌اند و کمتر به سمن‌ها به طور خاص پرداخته شده است. **خلیفه‌سلطانی، فقیهی و واعظی (۱۳۹۰)** پژوهش خود را با هدف مطالعه نقش انجمن‌های علمی به عنوان یکی از ذی‌نفعان شبکه سیاست‌گذاری در بهبود کیفیت خط‌مشی علمی جامعه ایران انجام داده‌اند و دریافته‌اند همکاری این نهادها با سیاست‌گذاران دولت، بهبود کیفیت تصمیم‌گیری‌های علمی و گسترش فرهنگ پژوهش را در جامعه به همراه دارد. یافته‌های پژوهش **پورعزت و همکاران (۱۳۹۶)** نشان می‌دهد که بخش دولتی در ایران در مواجهه با سازمان‌های مردم‌نهاد، پنج نوع راهبرد کلی را به کار می‌گیرد: تقابلی، بی‌تفاوتی، ریاکاری، همکاری و زیرساختی. به منظور رسیدن به تعامل اثربخش نیاز است که بخش دولتی به تدریج از سه راهبرد اول فاصله گرفته و در جهت تقویت راهبردهای زیرساختی و همکاری بکوشد. **کفاش‌زاده، درویش، رسولی و سنجقی (۱۳۹۶)** نیز در پژوهش خود دریافته‌اند سمن‌های محیط زیستی می‌توانند با مشارکت در ایجاد تصمیمات محیط زیستی و نظارت و ارزیابی این تصمیمات پس از اجرا، نقش مؤثری در فرایند خط‌مشی‌گذاری محیط زیستی داشته باشند.

۲. روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش با استراتژی توصیفی تطبیقی انجام شده و به لحاظ مخاطب‌شناسی توسعه‌ای است. این تحقیق به لحاظ ماهیت داده‌ها در زمره

قانون ۲۰۰۳/۵۲ در واقع برخاسته از ابتکار داخلی بدون فشار و وابستگی بین‌المللی است. مشاوره عمومی در رومانی در نبود این قانون بسیار کمتر از شرایط کنونی بود.

۳-۱-۳. سازوکارهای نهادی

تصمیم نخست‌وزیری (۱۹۹۷/۱۴۲) برای ایجاد اولین اداره روابط با بخش غیردولتی، ایجاد اداره روابط جامعه مدنی در پارلمان در ۱۹۹۷، ایجاد شورایی برای رابطه با جامعه مدنی در نهاد ریاست‌جمهوری در خصوص رابطه بین بخش غیردولتی و دولت در زمره سازوکارهای نهادی درباره سمن‌ها جای می‌گیرد (Mercea & Stoica, 2007).

۳-۱-۴. عرصه‌های مشارکت در فرایند خط مشی‌گذاری

در رومانی، سازوکارهای متنوعی ایجاد شده که اجازه مشارکت عمومی را می‌دهد و در بیست سال اخیر نیز استفاده شده است؛ گفت و شنودهای عمومی، جلسات عمومی، انجمن‌های شهروندی، گروه‌های مشاوره، انواع مختلف نظرسنجی‌ها، گروه‌های متمرکز، ابزارهای الکترونیک، انتشارات مدیریت دولتی و غیره که بسیاری از آن‌ها بر ابتکارات سازمان‌های مردم‌نهاد پیاده‌سازی شده‌اند (Mercea & Stoica, 2007). پس از سال ۲۰۰۰، سمن‌ها تمایل بیشتری به مشارکت در فرایند خط مشی‌گذاری عمومی با حضور در گروه‌های مشورتی دولتی و درج دیدگاه‌های خود در قبال قوانین هنجاری که در سطح عمومی مورد بحث قرار داشت، نشان دادند. به نقل از آمارهای رسمی، تعداد دیدگاه‌های ثبت‌شده به وسیله سمن‌ها از سال ۲۰۰۳ (۲۰۵۸ توصیه) به ۲۰۰۷ (۱۱۷۶۱ توصیه)

مدرن‌سازی حاکمیتی و بیشتر تحت فشارهای خارجی ایجاد شده از طریق برنامه‌های کمک‌های بین‌المللی فنی و مالی شروع شد؛ برای مثال، فشار USAID^۷ در خصوص قوانین شفاف‌سازی یا فشار اتحادیه اروپا در خصوص ایجاد گفت‌وگوی اجتماعی و گفت‌وگوی مدنی، نشانگر ضرورت تغییر چارچوب قانونی است. بنابراین، تعدادی از مکانیسم‌ها از سال ۲۰۰۰ با استفاده از قانون شفافیت، قانون ۲۰۰۱/۵۴۴ و ۲۰۰۳/۵۲ تقویت شده‌اند (Păceșilă, 2016).

۳-۱-۲. خط مشی‌های پشتیبان

قانون ۲۰۰۱/۵۴۴ در خصوص دسترسی آزاد به اطلاعات که به وسیله سمن‌ها ارتقا یافته و پشتیبانی شده است، تأثیرات قابل توجه بلندمدت و مفیدی در جامعه رومانی در خصوص ایجاد مدل دموکراسی مشارکتی ایجاد کرده است. همچنین توانسته است کیفیت بحث‌های عمومی در خصوص نحوه تخصیص منابع و سطح کنترل شهروندی بر تصمیم‌گیرندگان بوروکراتیک سیاسی را افزایش دهد (Romanian Parliament, 2001). قانون ۲۰۰۳/۵۲ در خصوص شفافیت در تصمیم‌گیری به وسیله سمن‌ها ترویج داده و پشتیبانی شده است. اهداف اصلی این قانون ارتقای مشارکت سمن‌ها به شکل زیر است (Romanian Parliament, 2013):

- افزایش مسئولیت مدیریت دولتی در قبال شهروندان؛
- ارتقای مشارکت فعال شهروندان در فرایند تصمیم‌گیری و تدوین پیش نویس قانون؛
- افزایش شفافیت در مدیریت دولتی.

7. United States Agency for International Development

داد، اصول مبنایی مشارکت مدنی تصویب شد. در همین زمان، مشارکت سمن‌ها در فرایند خط مشی‌گذاری در قالب یک سند قانونی مستقل تدوین نشد، اما در قوانین مختلف محلی و ملی بیان شده است (Bullain & Toftisova, 2005).

۳-۲-۲. خط‌مشی‌های پشتیبان

قانون اقدامات هنجاری^۸ (Hungarian Law, 1987)، حاوی موادی است که فرصت‌های زیادی را برای مشارکت سمن‌ها در فرایند خط‌مشی‌گذاری و همچنین فرایند تنظیم‌گری ایجاد می‌کند. علی‌رغم اینکه قانون اقدامات هنجاری دارای برخی مواد خاص در خصوص فعالیت سمن‌هاست، این مواد برای زمان طولانی به دلیل فقدان ابزارهایی برای کاربرد آن‌ها استفاده نشده‌اند. تصویب قانون آزادی الکترونیکی اطلاعات در سال ۲۰۰۵ (Hungarian Law, 2005) دستاوردی بزرگ و گامی مهم به سمت مشارکت واقعی شهروندان بود (Hadzi-Miceva-Ev-ans, 2010). این اصلی‌ترین قانون حاکم بر دسترسی به اطلاعات و مشارکت در فرایندهای مشورتی است.

در سال ۲۰۰۲، واحد روابط مدنی در دولت، تدوین «استراتژی دولت در خصوص جامعه مدنی» سند سیاسی مربوط به ایجاد بخش ثالث و رابطه با مؤسسات عمومی و سمن‌ها را با مشارکت فعال نمایندگان جامعه مدنی آغاز کرد. بر اساس اهداف مقرر شده در استراتژی، دولت بنیاد مدنی ملی را ایجاد کرده و تصویب قوانینی مهم برای بخش ثالث را مانند قانون داوطلبی آغاز کرد. در سال ۲۰۰۷، دولت مقرر کرد که وزارتخانه‌ها باید استراتژی‌های خود برای همکاری با NGOها را جهت اطمینان از تعامل بیشتر بین دو حوزه تدوین کنند. در سال

به میزان پنج برابر افزایش یافته است. در عین حال از سال ۲۰۰۸ روند کاهشی در مشارکت سمن‌ها در این نوع از مباحثات ثبت شده است (Lambriu & Vameşu, 2010).

تصمیم‌گیران و نمایندگان سمن‌ها که در این مطالعه به وسیله مرکز منابع مشارکت عمومی (Lambriu & Vameşu, 2010) از آن‌ها نظرسنجی شده بیان کرده‌اند که مقررات حاکم بر مشاوره دولتی در رومانی مسئله‌محور نیست، بلکه شیوه اعمال این قانون یا به عبارت دیگر مدیریت مشاوره عمومی، دفاعی است. در این خصوص، فرایند مشارکت را باید به عنوان بخشی از فرایند تصمیم‌گیری خط‌مشی عمومی دانست و نه یک عنصر حاشیه‌ای. مشارکت‌کنندگان در فرایندهای مشاوره‌ای باید آگاه باشند که مشارکت آن‌ها رسمی نیست و بنابراین آن‌ها نباید در بحث‌های مربوط به تصمیماتی که قبلاً اتخاذ شده شرکت کنند.

بیشتر سمن‌ها علاقه‌مندند بر فرایند خط‌مشی‌گذاری در سطح مرکزی به صورت گسترده تأثیرگذار باشند که از یکسو نشان‌دهنده اهمیت این سطح در بیشتر حوزه‌های خط‌مشی‌گذاری است و از سوی دیگر می‌تواند ساده‌تر از بخش محلی تحت تأثیر قرار گیرد (Hadzi-Miceva-Evans, 2010).

۳-۲-۳. مجارستان

۳-۲-۱. زمینه

حضور سمن‌های مجارستان در فرایند خط‌مشی‌گذاری عمومی موضوع ظریفی است، به‌ویژه با توجه به اینکه نهادهای عمومی همواره مایل به افزایش مشارکت شهروندان در این فرایند نبوده‌اند. بعد از تغییرات سیاسی که در اوایل دهه ۹۰ روی

8. Law on Normative Acts

۲۰۰۷، دولت یک سند سیاست جدید در خصوص تعامل با سمن‌ها را ایجاد کرد.

۳-۲-۳. سازوکارهای نهادی

در اوایل دهه ۹۰، کمیسیون ویژه‌ای برای پشتیبانی از سازمان‌های جامعه مدنی در پارلمان مجارستان وجود داشت. در ابتدا، این کمیسیون یارانه‌های بودجه‌ای را برای سمن‌های ملی اختصاص داد. در سال‌های اخیر، این کمیسیون در حال ایجاد چارچوب قانونی جهت تضمین نقش‌آفرینی بهتر بخش مربوطه است (BCNL, 2008). به علاوه، واحد خاصی در پارلمان وجود دارد که اطلاعاتی مربوط به نقش‌آفرینی بخش غیردولتی را فراهم می‌کند. این واحد همچنین مسئول پاسخ به سؤالات سمن‌ها و سازمان‌دهی مشارکت آن‌ها در بحث‌های مختلف در کمیسیون است.

همچنین بخش مستقلی به نام واحد روابط مدنی، در دفتر نخست‌وزیری مجارستان در سال ۱۹۹۸ ایجاد شد. این واحد در ایجاد و هماهنگی خط مشی‌های مربوط به بخش ثالث تخصص داشت. این واحد همچنین استراتژی دولت در خصوص جامعه مدنی (۲۰۰۲) سند جامع خط مشی مربوط به توسعه بخش ثالث و ارتباط بین نهادهای عمومی و سمن‌ها را تدوین کرد. در سال ۲۰۰۴، این واحد به قسمتی از وزارت برای فرصت‌های برابر تبدیل شد و بعداً به وزارت کار و امور اجتماعی الحاق شد (Bullain & Toftisova, 2005). حضور یک واحد دولتی در پشتیبانی از همکاری بین نهادهای دولتی و سمن‌ها رابطه نزدیکی با پیوستن به اتحادیه اروپا داشت که در سال ۲۰۰۴ انجام شد. ایجاد بخش خاص همکاری با سمن‌ها مربوط به سازگاری با الزامات اتحادیه اروپا بود و کاربرد اصل مشاوره به

وسیله وزارتخانه‌ها را تضمین می‌کرد.

۳-۲-۴. عرصه‌های مشارکت در خط مشی‌گذاری

قانون اقدامات هنجاری، مقامات محلی و مرکزی را ملزم می‌کند که اطلاعات عمومی مربوط به اسناد خط مشی، استراتژی‌ها، مفاهیم و مانند آن را در اینترنت منتشر کنند. همچنین انواع مختلفی از مشارکت سمن‌ها مانند هیئت‌های مشاوره، کمیته‌ها و کارگروه‌هایی که در مقررات وزارتی مشخص شده‌اند وجود دارد. هر وزارت دارای رویه‌های خاص خود برای مشارکت سمن‌ها در فرایند تصمیم‌گیری و خط مشی‌گذاری است.

۳-۳. کرواسی

۳-۳-۱. زمینه

برنامه کرواسی برای همکاری با سمن‌ها در دسامبر ۲۰۰۰ توسط دولت و در راستای اقدامات ابتکاری دولت برای همکاری با سمن‌ها و بیشتر به واسطه اعتقاد کارشناسان دفتر دولت به ظرفیت‌های بالقوه بخش داوطلبی تصویب شد. این برنامه، اصول و مدل‌هایی را برای همکاری بین دولت و بخش سوم تدوین و برجسته می‌کرد. این برنامه مبتنی بر نتایج یک همایش ملی و چهار همایش منطقه‌ای با موضوع «توسعه جامعه مدنی در کرواسی؛ مدل‌های همکاری بین دولت، مقامات محلی و سمن‌ها» بود. بیش از شانزده هزار سمن برای مشارکت در فرایندهای آماده‌سازی و تدارک این برنامه دعوت شدند و کارگروهی متشکل از نمایندگان سمن‌ها، کارشناسان دولتی و نمایندگان دولت‌های محلی و سازمان‌های بین‌المللی در کرواسی پیشبرد این برنامه را بر عهده گرفتند.

۳-۳-۲. خط مشی‌های پشتیبان

در سال ۲۰۰۸ «استراتژی ملی کرواسی برای ایجاد و فعال‌سازی محیطی برای توسعه جامعه مدنی»^۹ (Government of the Republic of Croatia, 2012) تصویب شد و اعتبارات تخصیص‌یافته دولتی به سمن‌ها را ارزیابی کرد. مدل جدید روابط بین سمن‌ها و دولت از یکسو در بهبود همکاری بین وزارتخانه‌ها و سمن‌ها و از دیگر سو در ایجاد واحدهای ویژه‌ای در مدیریت دولتی برای پشتیبانی همکاری و گفت‌وگو با سمن‌ها نقش داشت. این اسناد با مشارکت فعال جامعه مدنی در یک فرایند باز مشاوره و همکاری تدوین شده است. این سند بر نیاز به استقرار استانداردها و مکانیسم‌های مشترک در سطح محلی و ملی برای اطمینان از حضور مستقیم سمن‌ها در فرایند خط مشی‌گذاری و همچنین در فرایند شروع، پیاده‌سازی و ارزیابی خط مشی‌ها و مقررات عمومی تأکید کرده است.

۳-۳-۳. سازوکارهای نهادی

در ابتدا، نهادینه‌سازی همکاری بین سمن‌ها و دولت در کرواسی از طریق ایجاد دفتری در هیئت دولت برای سمن‌ها حاصل شد. سپس «شورای توسعه جامعه مدنی» شکل گرفت که رابطه نزدیکی را با دفتر هیئت دولت داشت.

در سال‌های اخیر، همکاری بین دولت و سمن‌ها ساختارهای مختلفی را به خود دیده است؛ دفتر در هیئت دولت، شورای توسعه جامعه مدنی و بنیاد ملی توسعه جامعه مدنی (BCNL, 2008).

«دفتر همکاری با سمن‌ها»^{۱۰} با توجه به یک بخش‌نامه دولت در اکتبر ۱۹۹۸ ایجاد شد. کارکرد اصلی این دفتر شامل تلاش برای اعتمادآفرینی و همکاری بین سمن‌ها و دولت با استفاده از وام‌ها، مشاوره‌ها و اقدامات آموزشی و همچنین انتشار اطلاعات بود. این دفتر همچنین کارگروه‌هایی را برای ابتکارات قانونی مختلف در خصوص بخش ثالث مانند قانون مربوط به مشارکت، قانون مربوط به داوطلبی و غیره هماهنگ می‌کند. یکی از مهم‌ترین دستاوردهای اداره همکاری با سمن‌ها شامل ایجاد و پیاده‌سازی مکانیسمی شفاف برای تأمین مالی عمومی سمن‌هاست (Bullain & Toftisova, 2005).

در سال ۲۰۰۲، ایجاد شورایی برای توسعه جامعه مدنی، مرحله بعدی در راستای بهبود تعامل بین سمن‌ها و دولت بود. این شورا از نمایندگان ده وزارتخانه مختلف تشکیل شده است که با چهارده نماینده جامعه مدنی که توسط سمن‌ها تعیین شده‌اند همکاری می‌کند (The European Center for Not-forProfit Law, 2013).

این شورا بر پیاده‌سازی استراتژی ملی کرواسی برای ایجاد و فعال‌سازی محیطی برای توسعه جامعه مدنی و نیز در خصوص کنترل هزینه‌های عمومی برای برنامه‌ها و پروژه‌های سمن‌ها تمرکز دارد و در واقع نقشی مشورتی را بازی می‌کند.

۳-۳-۴. عرصه‌های مشارکت در خط مشی‌گذاری

شورای توسعه جامعه مدنی و دفتر هیئت دولت، کارگروه‌های مختلفی را برای افزایش فعالیت سمن‌ها راه‌اندازی کرده و با مکانیسم‌های معتبر نسبت به تدوین

10. The Office for Cooperation with NGOs

9. Croatian National Strategy for Creating and Enabling Environment for Civil Society Development

بدنه قانون‌گذاری، جنبه مهم تصویب این سند است. این سند تنها مورد از این نوع در کشورهای اروپای شرقی و مرکزی است. به علاوه، «طرح توسعه پشتیبانی ابتکار مدنی» در سال ۲۰۰۶ تصویب شد. این سند به دنبال هم‌راستایی اقدامات مبتنی بر تعامل بین بخش مدنی و دولت از یکسو و جایگزینی طرح پیاده‌سازی جدید پس از سال ۲۰۰۷ از سوی دیگر بود (Network of Estonian Nonprofit Organizations, 2006)

با در نظر گرفتن نیاز جامعه مدنی به توسعه و مشارکت، «دستورالعمل اقدام مشارکتی مؤثر^{۱۱}» به وسیله بخش‌های مدنی و دولتی در سال ۲۰۰۵ ایجاد شد که تا سال ۲۰۱۱ پابرجا بود. این دستورالعمل اصول پایه برای پشتیبانی مشارکت سودمند و فعال سازمان‌های جامعه مدنی را در فرایند خط مشی‌گذاری پوشش می‌دهد.

۳-۴-۳. سازوکارهای نهادی

مکانیسم‌های نهادی مختلفی از جمله کارگروه‌ها و کمیته‌ها برای مشارکت سمن‌ها در استوئی وجود دارد. به علاوه، گروه (فراکسیون) خاصی با هدف پشتیبانی از جامعه مدنی در پارلمان فعالیت می‌کند. بیش از یک‌سوم اعضای پارلمان عضو این گروه هستند که به دنبال مشارکت در بحث‌های مربوط به جامعه مدنی‌اند و ابتکارات قانون‌گذاری را برای پشتیبانی از توسعه بخش ثالث پی می‌گیرند.

بر اساس مدل استوئی، وزارت امور منطقه‌ای مسئول تدوین خط مشی‌های جامعه مدنی است. وزارتخانه‌های دیگر نیز با سمن‌ها همکاری می‌کنند، اما سطح و شدت این همکاری بین ساختارهای

مقررات برای فرایند مشاوره بین دولت و سمن‌ها اقدام می‌کند. در نتیجه این فرایند، دستورالعمل ویژه اقدام مشورتی با عموم علاقه‌مندان به رویه‌های تصویب قوانین، مقررات و اقدامات در سال ۲۰۰۹ تصویب شد. با در نظر گرفتن اینکه در بسیاری موارد حضور سمن‌ها در فرایند خط مشی‌گذاری نتیجه فشار عموم و رسانه‌ها بوده است، تصویب این سند گام مهمی تلقی می‌شود (BCNL, 2008).

۳-۴-۴. استوئی

۳-۴-۴.۱. زمینه

استوئی یکی از محدود کشورهای اروپایی است که توافق‌نامه استراتژی جمعی بین بخش دولتی و سازمان‌های جامعه مدنی منعقد کرده و خط مشی توسعه جامعه مدنی در این کشور از خلال فرایندهای مشورتی دوجانبه انشا شده است.

۳-۴-۴.۲. خط مشی‌های پشتیبان

استوئی قوانینی را برای تعامل بین سمن‌ها و مقامات دولتی از سال ۲۰۰۲ در سند «خط مشی توسعه جامعه مدنی» گردآوری کرده است (Kübar, 2008). این یک سند خط مشی استراتژیک بوده و نشان‌دهنده توافق بین سمن‌ها و دولت در خصوص موقعیت‌هایی است که در آن تعامل مورد نیاز است. در واقع، سند شامل قوانینی در خصوص پیاده‌سازی ابتکارات مدنی، تأمین مالی سازمان‌ها، مشارکت بخش مدنی در فرایند تصمیم‌گیری و غیره است.

این سند در مسیر همکاری سمن‌ها و نمایندگان دولت ایجاد شده و اولویت‌هایی را برای طرفین ایجاد کرده است؛ پایداری، مسئولیت و شفافیت. بحث عمومی و حق رأی در پارلمان، به عنوان جزئی از

11. Code on Good Practice of Involvement

می‌گیرد. بر اساس قانون، هرگاه قرار است یکی از این ارزیابی‌های محیط زیستی، به‌ویژه موارد بزرگ‌مقیاس یا زیرساختی آغاز شود ضروری است سازمان‌های مدنی مرتبط و سمن‌های محیط زیستی مطلع و برای شرکت در فرایند دعوت شوند.

در حوزه طرح‌های توسعه‌بخشی نیز قانونی در سال ۲۰۰۵ توسط دولت به تصویب رسید که بر حضور و مشارکت نهادها و احزاب علاقه‌مند و مرتبط در فرایند تکوین این طرح‌ها تأکید داشت. علاوه بر روش‌های فوق، در دهه گذشته وبسایت‌ها و پورتال‌های متعددی نیز توسط سازمان‌های مختلف دولتی برای برقرار ارتباط با مردم و نهادهای مدنی و دریافت دیدگاه‌های ایشان راه‌اندازی شد. این پلتفرم‌ها نیز به مردم و سمن‌ها اجازه می‌دهد دیدگاه‌های خود را پیرامون دستور کارهای مطرح‌شده توسط خط مشی‌گذاران و وزارتخانه‌های دولت ارائه کنند.

۳-۵. جمهوری اسلامی ایران

۳-۵-۱. زمینه

حضور سمن‌ها در ایران دارای قدمت زیادی است تا آنجا که می‌توان گفت این سازمان‌ها جزء لاینفک فرهنگ ملی و مذهبی ایرانیان بوده است. پایه‌های ابتدایی و اولیه سمن‌ها در فضای مدرن را شاید بتوان به اوایل دهه ۵۰ شمسی و در تأسیس اولین سازمان مردم‌نهاد محیط زیستی در ایران دانست. سازمان مزبور در یزد و با هدف تثبیت شن‌های روان و بیابان‌زدایی شروع به فعالیت کرد. با این حال اوج فعالیت جامعه مدنی و سپس سمن‌ها را می‌توان از اواخر دهه ۷۰ تا اواسط دهه ۸۰ شمسی مشاهده کرد (رمضانی قوام آبادی و شفیعی سردشت، ۱۳۹۱).

بر اساس سرشماری سال ۱۳۸۳ نزدیک به ۶۸۴۸

گوناگون متفاوت است (Estonian Ministry of the Interior, 2014). خدمات روابط عمومی برای بخش عمومی دولت^{۱۲} نیز پشتیبانی و کمک‌هایی را برای ایجاد فرهنگ مشارکت مدنی در مدیریت دولتی فراهم می‌کند. در سال ۲۰۰۷، هر وزارتخانه فردی را مسئول سازمان مشارکت مدنی در فرایند قانون‌گذاری کرده بود.

۳-۴-۴. عرصه‌های مشارکت در خط مشی‌گذاری

در استونی، تعداد محدودی از رویه‌های مشورتی وجود دارد که از مبانی قانونی ثابت برخوردار است و برای مثال در شرایط خاصی الزام‌آور می‌شوند و شامل برنامه‌ریزی فضایی و ارزیابی اثرات محیطی هستند

در خصوص فرایندهای برنامه‌ریزی فضایی، قانون مربوطه شامل مراحل است که نشان‌دهنده چگونگی اجرای فرایندهای مشورتی در برنامه‌ریزی است. در این قانون به طور دقیق بیان شده که در چه مراحل گروه‌ها و سازمان‌های جامعه مدنی یا دیگر احزاب و گروه‌های مرتبط و مؤثر بر آن برنامه باید از آن مطلع شده و نظرات و دغدغه‌های خود را اعلام کنند.

مورد دیگر از فرایندهای مشورتی الزام‌آور، ارزیابی آثار محیطی یا ارزیابی استراتژیک محیطی است. در هر مورد، بسته به شرایط آن پیش‌نویس سند به مدت دو تا سه هفته در اختیار گروه‌ها و نهادهای علاقه‌مند قرار می‌گیرد. مشابه برنامه‌ریزی فضایی، واحد دادرسی عمومی، به نظرات و شکایات به صورت مکتوب پاسخ می‌دهد. در طول سال بیش از صد مورد از این گونه ارزیابی‌ها در استونی صورت

12. Secretariat General of the Government

توسعه به شکل مستقیم به سازمان‌های مردم‌نهاد پرداخته نشده است.

به منظور سامان‌دهی وضعیت قوانین و مقررات حاکم بر فعالیت سازمان‌های غیردولتی و مردم‌نهاد «طرح ناظر بر تأسیس سازمان‌های غیردولتی و مردم‌نهاد» توسط نمایندگان مجلس تهیه شد. این طرح در تاریخ ۱۳۸۹/۸/۳۰ در دوره هشتم مجلس شورای اسلامی با ۳۴ ماده اعلام وصول شد و پس از تغییرات فراوان در کمیسیون اجتماعی با ۴۶ ماده در صحن علنی ارائه شد. اما رسیدگی به طرح سازمان‌های مردم‌نهاد تا ماده ۲۷ بیشتر پیش نرفت و به علت مخالفت نمایندگان مجلس و اعتراض نمایندگان سمن‌ها با برخی مواد طرح و بازتاب‌های منفی بین‌المللی، طرح مذکور مسکوت ماند و به کمیسیون اجتماعی بازگردانده شد و فرصتی برای بررسی تا پایان مجلس هشتم پیدا نکرد و به مجلس نهم واگذار شد. مجلس نهم طرح مذکور را با ۳۴ ماده مجدداً برای اعلام وصول به هیئت‌رئیس ارائه کرد که در نهایت از دستور کار مجلس خارج شد.

در نهایت هیئت وزیران در جلسه‌های ۱۳۹۴/۱۲/۲، ۱۳۹۵/۱/۱۱ و ۱۳۹۵/۵/۲۷ به پیشنهاد وزارت کشور و با استناد به اصل ۱۳۸ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران آیین‌نامه تشکل‌های مردم‌نهاد را تصویب کرد که آخرین سند قانونی در این زمینه به شمار می‌رود.

۳-۵-۳. سازوکارهای نهادی

در اسناد قانونی بررسی‌شده سازوکار مشخصی برای حضور ثابت نمایندگان سازمان‌های مردم‌نهاد در فرایندهای خط‌مشی‌گذاری در سطح پارلمان (کمیسیون‌ها و فراکسیون‌ها) و نیز دستگاه‌های اجرایی دولتی و حکومتی مشاهده نشد، اما در

سازمان مردم‌نهاد دارای مجوز در ایران مشغول به فعالیت هستند که مراکز عمده مجوزدهنده به این سازمان‌ها، نیروی انتظامی، وزارت کشور، سازمان ملی جوانان، بهزیستی و سازمان حفاظت از محیط زیست بوده‌اند. طبق این آمار عمده‌ترین فعالیت‌های این سازمان‌ها در حوزه فرهنگی، آموزشی، امور حمایتی و خیریه و قرض‌الحسنه بوده است.

۳-۵-۲. خط‌مشی‌های پشتیبان

در نظام حقوقی ایران، علی‌رغم تصریح اصل ۲۶ قانون اساسی بر فعالیت آزادانه احزاب و گروه‌های سیاسی و غیرسیاسی، هنوز قانونی جامع پیرامون تأسیس و فعالیت سازمان‌های مردم‌نهاد به تصویب نرسیده است و صرفاً مواد ۵۸۴ و ۵۸۵ قانون تجارت مبنای قانونی این حوزه است. در ماده ۵۸۴ قانون تجارت که می‌توان آن را اولین مقرر صریح در این ارتباط محسوب کرد به تشکیلات و مؤسسات دارای مقاصد غیرتجارتی اشاره شده و ماده ۵۸۵ نیز شرایط ثبت مؤسسات و تشکیلات مذکور را به نظام‌نامه وزارت عدلیه ارجاع داده است. پس از قانون تجارت مصوب ۱۳۱۱، ماده ۱۸۲ قانون برنامه سوم توسعه مصوب ۱۳۷۹/۱/۱۷ به سازمان‌های غیردولتی پرداخت تا اینکه اولین آیین‌نامه تأسیس و فعالیت سازمان‌های غیردولتی در تاریخ ۱۳۸۱/۱۰/۲۵ به تصویب هیئت وزیران رسید. آیین‌نامه مذکور در سال ۱۳۸۲ اصلاح و در تاریخ ۱۳۸۴/۳/۲۹ (بنا به پیشنهاد مورخ ۱۳۸۳/۵/۸ وزارت اطلاعات) از نو تصویب شد. پس از آن نیز آیین‌نامه اجرایی تأسیس و فعالیت سمن‌ها در تاریخ ۱۳۸۴/۵/۸ به تصویب هیئت وزیران رسید (هیئت وزیران، ۱۳۸۴). همچنین ماده ۲۶ از قانون برنامه چهارم توسعه به تقویت همکاری و جلب مشارکت سازمان‌های مردم‌نهاد اختصاص پیدا کرده بود، ولی در قانون برنامه پنجم

سایر دستگاه‌های ذی‌ربط از طریق تفاهم یا عقد قرارداد با آن‌ها؛

ه) برگزاری اجتماعات و راهپیمایی‌ها در جهت تحقق اهداف تشکل پس از کسب مجوز از مراجع قانونی مربوط.

همچنین در مواد ۱۲ تا ۱۵ آیین‌نامه پیشین تأسیس و فعالیت سازمان‌های مردم‌نهاد (۱۳۸۴)، سازمان‌ها و مؤسسات عمومی و دولتی مکلف شده بودند اطلاعات غیر طبقه‌بندی‌شده خود را در اختیار سازمان‌های مردم‌نهاد قرار دهند؛ در فرایند تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری نسبت به اخذ نظر سازمان‌های مردم‌نهاد اقدام و حسب مورد، آن‌ها را برای شرکت در جلسات دعوت و گزارشی از نقطه‌نظرات ارائه‌شده را در اسناد ذی‌ربط ثبت کنند و زمینه مشارکت سازمان‌های مردم‌نهاد را در نظارت بر حسن اجرای امور عمومی فراهم و حسب مورد، با هیئت‌های حقیقت‌یاب آن‌ها همکاری کنند.

۴. بحث و نتیجه‌گیری

این مقاله در پی آن بود که با انجام یک پژوهش کیفی به تشریح ابعاد و ویژگی‌های اصلی حضور سمن‌ها در فرایند خط مشی‌گذاری عمومی در ایران و کشورهای منتخب بپردازد و برای این امر یک تحلیل تطبیقی را در خصوص تجربه برخی کشورهای اروپایی از حضور سمن‌ها در فرایند خط مشی‌گذاری عمومی ارائه کرده است.

مدل‌های ملی ارائه‌شده، مثال‌های بسیار خوبی را در خصوص اعتبار این شیوه‌ها فراهم می‌کند. تحلیل تطبیقی چهار تجربه در خصوص حضور سمن‌ها در فرایند خط مشی‌گذاری عمومی نشان‌دهنده جنبه‌های زیر است:

مواردی ساختارهایی جهت حمایت از فعالیت سمن‌ها شکل گرفته است. از جمله شورای اسلامی شهر تهران اقدام به تشکیل ستاد سازمان‌دهی فعالیت سمن‌های شهر تهران کرد که با عضویت اعضای کمیسیون فرهنگی و اجتماعی شورای شهر تهران و سه نفر از نمایندگان سمن‌های حوزه شهری تهران، تشکیل شد. همچنین شورای هماهنگی مرجع ملی کنوانسیون حقوق کودک در وزارت دادگستری با حضور سه نفر از نمایندگان تشکل‌های مردم‌نهاد فعال مرتبط با حقوق کودک یا حقوق بشر تشکیل شده است که همانند سایر نهادهای ملی حقوق کودک در دنیا، وظایفی چون تدوین طرح‌ها و برنامه‌های ارتقای حقوق کودک و ترویج احترام به شخصیت او و غیره را بر عهده دارد.

۳-۵-۴. عرصه‌های مشارکت در خط‌مشی‌گذاری

ماده ۲۹ آیین‌نامه فعالیت سازمان‌های مردم‌نهاد مصوب هیئت وزیران جمهوری اسلامی ایران، حقوق زیر را در عرصه خط‌مشی‌گذاری برای تشکل‌های مردم‌نهاد به رسمیت شناخته است:

الف) مشاوره، اظهار نظر و ارائه پیشنهاد راهکارها به دستگاه‌های اجرایی متناسب با تخصص و موضوع فعالیت تشکل؛

ب) دیده‌بانی و نظارت بر عملکرد سایر بخش‌های جامعه در زمینه فعالیت تخصصی خود؛

ج) ارائه خدمات اجتماعی حسب تخصص و حوزه فعالیت؛

د) مشارکت در اجرای برنامه‌ها و پروژه‌های دستگاه‌های اجرایی، بخش خصوصی و سازمان‌های بین‌المللی مورد تأیید کارگروه موضوع ماده ۲۳ و

جدول ۱. جمع‌بندی وضعیت مشارکت سمن‌ها در فرایند خط‌مشی‌گذاری کشورهای منتخب

کشور / متغیر	زمینه و سابقه	اسناد پشتیبان	سازوکار نهادی	مشارکت در خط‌مشی‌گذاری	چالش‌ها
رومانی	افزایش گرایش به سمن‌ها از سال ۲۰۰۰ و تحت فشارهای خارجی	قانون ۵۴۴/۲۰۰۱ و قانون ۵۲/۲۰۰۳	اداره روابط با بخش غیردولتی در نخست‌وزیری، اداره روابط جامعه مدنی در پارلمان، شورای رابطه با جامعه مدنی در نهاد ریاست‌جمهوری	ظرفیت رسانه، گروه‌های مشورتی دولتی	روند کند تغییرات اداری، عدم توجه سیستم اداری به مشارکت شهروندان
مجارستان	تصویب اصول بنیادی مشارکت مدنی در اوایل دهه ۹۰	قانون اقدامات هنجاری (۱۹۸۷)، استراتژی دولت برای تعامل با جامعه مدنی (۲۰۰۲ و ۲۰۰۷)	کمیسیون ویژه جامعه مدنی در پارلمان، واحد روابط مدنی دفتر نخست‌وزیری	ضرورت انتشار اطلاعات توسط دولت، هیئت‌های مشاوره و کارگروه‌های مشورتی وزارتخانه‌ها	-
کرواسی	شروع برنامه توسط دولت از سال ۲۰۰۰ با دعوت از بیش از شانزده هزار NGO برای مشارکت در تدوین برنامه	استراتژی ملی کرواسی برای ایجاد و فعال‌سازی محیط برای توسعه جامعه مدنی	دفتری در هیئت دولت برای سمن‌ها، شورای توسعه جامعه مدنی، بنیاد ملی توسعه جامعه مدنی، دفتر همکاری با سمن‌ها	کارگروه‌های مختلف مشورتی	-
استونی	وجود توافق‌نامه استراتژی جامع بین بخش دولتی و جامعه مدنی	خط‌مشی توسعه جامعه مدنی (۲۰۰۲)، طرح توسعه پشتیبانی ابتکار مدنی (۲۰۰۶)، دستورالعمل اقدام مشارکتی مؤثر (۲۰۰۵)	گروه حمایت از جامعه مدنی در پارلمان، مسئول مشارکت مدنی در قانون‌گذاری در هر وزارتخانه	رویه‌های مشورتی محدود در حوزه‌های مدیریت شهری و محیطی، قرار گرفتن پیش‌نویس قانون در اختیار سمن‌ها و فرصت پاسخ‌گویی و اعلام نظر، وبسایت‌ها و پرتال‌های مشارکت	رویکرد موقتی، تأکید بر شرکای قوی و محدود، زمانبندی ضعیف، بازخوردهای ضعیف
جمهوری آذربایجان	شروع فعالیت از دهه ۵۰ و اوج فعالیت از دهه ۷۰ شمسی	آیین‌نامه تشکل‌های مردم‌نهاد مصوب هیئت دولت (هیئت وزیران، ۱۳۹۵)	فاقد ساختارهای ثابت برای مشارکت سمن‌ها	پیش‌بینی ظرفیت‌هایی برای مشاوره و نظارت بر فرایند خط‌مشی‌گذاری در قانون	عدم پذیرش در بین سیاست‌مداران و مردم، مشکل تأمین مالی، چالش استقلال از دولت

نیاز و زمینه حضور نمایندگان جامعه مدنی را در فرایندهای مشورتی در خصوص تصویب قوانین (به روش های همچون کارگروه ها، بحث های عمومی و غیره) فراهم کند؛ مانند دستورالعمل اقدام بهینه حضور در استونی.

- خلاصه بررسی های صورت گرفته در مورد نقش سمن ها در فرایند خط مشی گذاری عمومی چهار کشور منتخب و ایران در **جدول شماره ۱** درج شده است

بر مبنای شواهد ارائه شده در چهار کشور برای حضور سمن ها در فرایند خط مشی گذاری عمومی، ایران می تواند برخی عناصر خاص فرایندهای این کشورها را برای بهبود رابطه بین دو فعال کلیدی در مشارکت عمومی یعنی دولت و شهروندان در نظر بگیرد.

اولین موضوع به تصویب قانون رسمی از سوی مجلس شورای اسلامی برای رسمیت بخشیدن به فعالیت سمن ها و زمینه سازی برای حضور پررنگ تر و مشارکت بیشتر آن ها در فرایند خط مشی گذاری برمی گردد تا جایگزین آیین نامه فعلی شود. برخی از حقوق دانان صلاحیت دولت برای استناد به اصل ۱۳۸ دولتی و تدوین آیین نامه برای شکل دهی به حدود و ثغور فعالیت سازمان های مردم نهاد را با تردید جدی مواجه کرده اند و مجلس شورای اسلامی را مرجع ذی صلاح چنین امری می دانند. به هر روی انجام اصلاحات ضروری در طرح تأسیس، فعالیت و نظارت بر سازمان های مردم نهاد با مشارکت جامعه مدنی و نمایندگان این سازمان ها و مبتنی بر نظرات کارشناسی مرکز پژوهش های مجلس می تواند به پرشدن این شکاف قانونی کمک کند.

از آنجا که ساختار حقوقی جمهوری اسلامی

- ایجاد کمیته ها یا دپارتمان هایی در پارلمان برای پرداختن به مسائل برخاسته از جامعه مدنی؛ واحد خاصی که اطلاعاتی را در خصوص نقش آفرینی سمن ها در مجارستان فراهم می کند و یک کمیته مشترک که شامل نمایندگان بخش مدنی و دولت در استونی است.

- راه اندازی واحدهای خدمات و شوراهای دولتی برای همکاری حضور سمن ها در فرایند تصمیم گیری عمومی و مشاوره؛ این امر نشان می دهد دولت ها نه تنها دغدغه وجود چارچوب قانونی مناسب در خصوص حضور و فعالیت سمن ها را دارند، بلکه از طریق ایجاد مکانیسم هایی برای پشتیبانی از اقدامات خط مشی گذاران و گروه های ذی نفع فعالیت های تصمیم گیری، درباره پیشبرد فرایندهای مشارکت بهینه عامه نیز تلاش می کنند.

- تصویب اسناد استراتژیک در همه کشورهای بررسی شده برای حضور سمن ها در فرایند خط مشی گذاری عمومی و مشاوره ها؛ استراتژی دولت در خصوص جامعه مدنی در مجارستان، استراتژی ملی ایجاد و فعال سازی محیط توسعه جامعه مدنی و همچنین یک دستورالعمل ویژه در خصوص مشاوره با عامه علاقه مند به رویه های تصویب قوانین در کرواسی و مفهوم توسعه جامعه مدنی در استونی از این جمله است. این نشان می دهد کشورهای بررسی شده به صورت پیوسته در پی بهبود روابط سمن ها و دولت و همچنین افزایش ظرفیت نمایندگان بخش دولتی برای سازمان دهی مشاوره و درگیری بیشتر سمن ها در فرایند خط مشی گذاری هستند

- ابلاغ دستورالعملی برای مشاوره با سمن ها که نهادهای دولتی را ملزم می کند اطلاعات مورد

کنند. در سایر موارد نیز مجال چندانی از سوی نمایندگان و کمیسیون‌های مجلس برای مشارکت در اختیار آن‌ها قرار نمی‌گیرد. بنابراین با در نظر گرفتن مدل مجارستان، پیشنهاد می‌شود که این واحد به صورت فعال در پشتیبانی بخش ثالث جهت ایجاد چارچوب مطلوب برای توسعه آن مشارکت کند.

پیشنهاد می‌شود هر یک از دستگاه‌های اجرایی یک دستورالعمل الزامی برای هدایت مشاوره با سمن‌ها تصویب کند. این مقرره باید تعامل بین دو طرف کنشگر را تسهیل کرده و ظرفیت شهروندان و مشارکت آن‌ها را در فرایند دموکراتیک در همه سطوح تصمیم‌گیری سازمانی ارتقا دهد.

همکاری بین مقامات و سمن‌ها می‌تواند آگاهی عمومی را در خصوص خط مشی‌ها و فعالیت‌های دولت ارتقا داده و ممکن است حضور تعداد بیشتری از شهروندان در فرایند خط‌مشی‌گذاری و همچنین پیاده‌سازی پروژه‌ها را موجب شود. سمن‌ها اغلب از میزان بالاتری از اطمینان عمومی بهره برده که باعث می‌شود آن‌ها به ارزش‌ها و علایق شهروندان نزدیک‌تر باشند. شکل‌گیری مشارکت با سمن‌هاست می‌تواند به مقامات کمک کند تا اطمینان عمومی را کسب کرده و اطمینان شهروندان در خصوص مؤسسات عمومی زیاد شود.

به پژوهشگران دیگری که علاقه‌مندند در این حوزه مطالعات تکمیلی کنند نیز پیشنهاد می‌شود این موضوع را در کشورهای دیگر از جمله کشورهای منطقه غرب آسیا و نیز کشورهایی که مشارکت سمن‌ها در امر خط‌مشی‌گذاری در آن‌ها از سابقه بیشتر و نهادینگی بیشتری برخوردار است مطالعه کنند. بررسی عملکرد سمن‌های تخصصی و صنفی

ایران، شرایط را برای تکوین و تکامل سازمان‌های غیرحکومتی فراهم کرده است، اجرایی شدن این ظرفیت‌ها نیازمند عزم جدی مجریان قانون و وجود شرایط مساعد در نظام اجتماعی است؛ بنابراین ضروری دانستن وجود سازمان‌های مردم‌نهاد از سوی نهادهای حکومتی با توجه به کارکردهای مثبتی که این سازمان‌ها برای نظام اجتماعی و سیاسی دارند می‌تواند گامی مهم در تقویت این سازمان‌ها باشد.

فرهنگ سیاسی غالب مردم ایران مبتنی بر اندیشه «دولت‌سالاری» است. این فرهنگ ریشه در ساختار نظام‌های سیاسی حاکم بر جامعه ایرانی در قرون متمادی دارد. بر اساس این اندیشه مردم از حکومت انتظار دارند در تمامی مسائل اجتماعی مداخله داشته و برای آن برنامه‌ریزی کند. در این زمینه تغییر ذهنیت در سطوح فردی و جمعی لازم است که نه‌تنها نیازمند تصویب مقررات اصلاحی است، بلکه به سازمان‌دهی بحث‌های عمومی، رسانه‌های رادیویی و تلویزیونی و برپایی سمپوزیوم‌هایی برای آموزش شهروندان در خصوص تغییر محیطی که در آن زندگی می‌کنند نیاز دارد.

پیشنهاد دیگر راه‌اندازی واحدهایی برای همکاری و مشاوره با سمن‌ها درون نهادهای اداری ملی و محلی است. همچنین توصیه می‌شود هر نهاد دولتی نسبت به تعیین نماینده‌ای برای رابطه با جامعه مدنی به منظور برپاسازی فرصت‌های گفت‌وگویی دولت و جامعه مدنی اقدام کند.

موضوع دیگر به رابطه بین جامعه مدنی و پارلمان باز می‌گردد. در حال حاضر رابطه بین مجلس شورای اسلامی و سمن‌ها از حد آرمانی فاصله دارد. سمن‌ها یا از دستور کار قانون‌گذاری آگاه نیستند یا به اندازه کافی مهارت ندارند تا از موضوع به‌موقع پشتیبانی

در حوزه خط مشی‌های تخصصی نیز می‌تواند به غنای این مطالعات و ارائه دید بهتر به خط مشی‌گذار کمک کند.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

با توجه به اینکه این مقاله کیفی و مبتنی بر تحلیل اسناد و مدارک بوده، هیچ نمونه‌ای از آزمودنی‌های انسانی در اجرای آن مشارکت نداشته و اسناد بررسی‌شده نیز جهت مشاهده عموم در دسترس هستند.

حامی مالی

این مقاله برگرفته از رساله دکتری آقای هادی لطفی است که در گروه مدیریت دولتی دانشکده مدیریت و اقتصاد دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات انجام شده و فاقد حامی مالی است.

مشارکت نویسندگان

تمامی نویسندگان به یک اندازه در نگارش اثر مشارکت داشته‌اند.

تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

منابع فارسی

- الوانی، س. م. (۱۳۸۷). تصمیم‌گیری و تعیین خط مشی دولتی. چاپ ۱۳. تهران: سمت.
- پورعزت، ع. ا.، خانیک، ه.، یزدانی، ح. ر.، و مختاری، ب. (۱۳۹۶). شناسایی راهبردهای بخش دولتی در مواجهه با سازمان‌های مردم‌نهاد در فرآیند خط‌مشی‌گذاری عمومی در ایران؛ مطالعه موردی: حوزه محیط زیست و منابع طبیعی. *سیاست‌گذاری عمومی*، ۳(۲)، ۹۱-۱۱۶.
- خلیفه‌سلطانی، ح.، فقیهی، ا.، و واعظی، ر. (۱۳۹۰). نقش انجمن‌های علمی و نظام تصمیم‌گیری‌های علمی کشور. *فصلنامه انجمن علوم مدیریت ایران*، ۶(۲۴)، ۸۹-۱۱۲.
- دانش‌فرد، ک. (۱۳۸۸). *فرآیند خط‌مشی‌گذاری عمومی*. چاپ ۱. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات.
- رمضانی‌قوام‌آبادی، م. ح.، و شفیع‌سردشت، ج. (۱۳۹۱). آسیب‌شناسی طرح ناظر بر تأسیس، فعالیت و نظارت بر سازمان‌های مردم‌نهاد. *فصلنامه تحقیقات حقوقی*، ۱۵(۵۸)، ۴۹-۱۱۳.
- کفاش‌زاده، ع. ر.، درویش، ح.، رسولی، ر.، و سنجقی، م. ا. (۱۳۹۶). زمینه‌های مشارکتی مؤثر جهت مشارکت سازمان‌های غیردولتی در فرآیند خط‌مشی‌گذاری محیط‌زیستی: مدل‌سازی معادلات ساختاری. *فصلنامه علمی آموزش محیط‌زیست و توسعه پایدار*، ۵(۴)، ۸۵-۹۷.
- قلی‌پور، ر. (۱۳۸۹). *تصمیم‌گیری سازمانی و خط‌مشی‌گذاری عمومی*. چاپ ۲. تهران: سمت.
- هیئت وزیران. (۱۳۹۵). آیین‌نامه تشکیل‌های مردم‌نهاد. قابل دسترس در <http://www.rk.ir/Laws/ShowLaw.aspx-?Code=11593>
- هیئت وزیران. (۱۳۸۴). آیین‌نامه اجرایی تأسیس و فعالیت سازمان‌های غیردولتی. قابل دسترس در <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/123764>

References

- Alvani, S. M. (2008). [Public policy - making (Persian)]. 13th Ed. Tehran: Samt. <http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/563355>
- Bryce, H. J. (2012). *Players in the public policy process. Nonprofits as social capital and agents*. 2nd Ed. New York: Palgrave Macmillan. [DOI:10.1057/9781137273925]
- Bulgarian Center for Not-for-Profit Law (BCNL). (2008). Participation of NGOs in the process of policy and law making: A comparative analysis. Retrieved from <https://www.icnl.org/post/analysis/participation-of-ngos-in-the-process-of-policy-and-law-making>
- Bullain, N., & Toftisova, R. (2005). A comparative analysis of European policies and practices of NGO-government cooperation. *The Middle East The International Journal of Not-for-Profit Law*, 7(4). <https://www.icnl.org/resources/research/ijnl/a-comparative-analysis-of-european-policies-and-practices-of-ngo-government-cooperation-2>
- Carlsson, L., & Berkes, F. (2005). Co-management: Concepts and methodological implications. *Journal of Environmental Management*, 75(1), 65-76. [DOI:10.1016/j.jenvman.2004.11.008] [PMID]
- Cabinet. (2016). [Regulations of non-governmental organizations (Persian)]. Retrieved from <http://www.rnk.ir/Laws/ShowLaw.aspx?Code=11593>
- Cabinet. (2005). [Executive regulations for the establishment and activities of non-governmental organizations (Persian)]. Retrieved from <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/123764>
- Gholipour, R. (2010). [Organizational decision-making and public policy-making (Persian)]. 2nd Ed. Tehran: Samt. <http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/1522091>
- Government of the Republic of Croatia. (2012). National strategy for the creation of an enabling environment for civil society development from 2012 to 2016. Retrieved from <https://udruga.gov.hr/UserDocsImages/UserFiles/File/National%20Strategy-Civil%20Society-Croatia-2012-2016-eng.pdf>
- Danesh Fard, K. (2010). [General policy-making process (Persian)]. 1st Ed. Tehran: Islamic Azad University Science and Research Branch. <http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/1973220>
- Doyle, J. (2015). Public participation in government decision-making: Better practice guide. Retrieved from <https://www.audit.vic.gov.au/report/public-participation-government-decision-making-better-practice-guide?section=>
- Dris-Ait-Hamadouche, L. (2007). Women in the Maghreb: Civil society's actors or political instruments? *Middle East Policy*, 14(4), 115-33. [DOI:10.1111/j.1475-4967.2007.00328.x]
- Estonian Ministry of the Interior. (2014). Citizen participation. Retrieved from Not Found Link
- Ewoh, A. I. E. (2002). The role of nongovernmental organizations in African public policy. *African Social Science Review*, 2(2), 1. <https://digitalcommons.kennesaw.edu/assr/vol2/iss2/1/>
- Hadzi-Miceva-Evans, K. (2010). Comparative overview of European standards and practices in regulating public participation. Retrieved from <https://ecnl.org/sites/default/files/2020-09/Comparative%20Overview%20on%20participation%20in%20law%20making%20KHME%20oct%202010.pdf>
- Hungarian Law. (1987). *The law on normative acts (1987/XI)*. Budapest: Hungarian Parliament.
- Hungarian Law. (2005). *The law on electronic freedom of information, act XC of 2005*. Budapest: Hungarian Parliament.
- INGOs, Council of Europe. (2009). Code of good practice for civil participation in the decision-making process. Retrieved from <https://www.coe.int/en/web/ingo/civil-participation>
- Kabdiyeva, A., & Dixon, J. (2014). Collaboration between the state and NGOS in Kazakhstan. *International Journal of Community and Cooperative Studies*, 1(2), 27-41. <http://www.eajournals.org/wp-content/uploads/Collaboration-Between-The-State-And-Ngos-In-Kazakhstan.pdf>
- Kafashzadeh, A. R., Darvish, H., Rasoli, R., & Sanjaghi, M. E. (2017). [The areas of effective participation of non-governmental organizations in environmental policy-making process: Structural equation modeling (Persian)]. *Environmental Education and Sustainable Development*, 5(4), 85-97. http://ee.journals.pnu.ac.ir/article_4030.html

- Khalifeh Soltani, H., Faghihi, A., & Vaezi, R. (2012). [The role of scientific associations in scientific public policies (Persian)]. *Iranian Journal of Management Sciences*, 6(24), 89-112. http://journal.iams.ir/article_113.html
- Kübar, U. (2008). *Estonian civil society development concept (EKAK): Framework for cooperation between third and public sector: Brief overview and some learning points*. Paper presented at European Conference, How to foster civil dialogue in Europe, Brussels, Belgium, 15 May 2008. [https://heakodanik.ee/sites/default/files/files/EKAK_brussels%20\(1\).pdf](https://heakodanik.ee/sites/default/files/files/EKAK_brussels%20(1).pdf)
- Lang, S. (2013). *NGOs, civil society and the public sphere*. New York: Cambridge University Press. <https://books.google.com/books?id=vMI-Rgs8nRoC&dq>
- Mercea, D., & Stoica, A. C. (2007). In partnerships we trust: NGO-donor relations. A case study of Romanian civil society support and development NGOs. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai - Politica*, 8(1), 73-105. <https://openaccess.city.ac.uk/id/eprint/12236/>
- Lambriu, M., & Vameşu, A. (2010). [Romania 2010. Non-governmental sector - profile, trends, challenges (România 2010. Sectorul neguvernamental - profil, tendinţe, provocări) (Romanian)]. Bucureşti: Fundația pentru Devoltarea Societății Civile. pp. 97, 110, 112.
- Network of Estonian Nonprofit Organizations. (2006). NENO newsletter. Retrieved from <https://heakodanik.ee/en/>
- Nonprofit Information and Training Centre (NIOK). (2002). Strategy paper of the Government of Hungary on civil society. Retrieved from <https://www.legislationline.org/documents/id/5362>
- Păceşilă, M. (2016). The role of nongovernmental organizations in the public decision making process. *Revista de Management Comparat Internațional/Review of International Comparative Management*, 17(1), 31-46. <https://ideas.repec.org/a/rom/rmcimn/v17y-2016i1p31-46.html>
- Purezzat, A. A., Khaniki, H., Yazdani H. R., & Mokhtari, B. (2017). [Identification of government sector strategies regarding to NGOs along public policy process in Iran; Case study: Environment and natural resources area (Persian)]. *Public Policy*, 2(3), 91-116. [DOI:10.22059/PPOLICY.2017.62831]
- Ramezani Ghavamabadi, M. H., & Shafiee Sardasht, J. [Pathology of the plan oversees the establishment, operation and supervision of non-governmental organizations (Persian)]. *Journal of Law Research*, 15(58), 49-113. http://lawresearchmagazine.sbu.ac.ir/article_56288.html
- Romanian Parliament. (2001). Law no. 544/2001 of 10/12/2001 on free access to information of public interest. Retrieved from http://arf.gov.ro/web/wp-content/uploads/2018/02/Lege-544-2001_en.pdf
- Romanian Parliament. (2013). Law no. 52/2003 (republished*) of 01/21/2003 on decisional transparency in public administration. Retrieved from http://arf.gov.ro/web/wp-content/uploads/2018/02/Law-52-2003r1_en.pdf
- Swailam, I. (2015). The role of non-governmental organizations in policy making: The case of anti-sexual harassment legislation in Egypt [MA. thesis]. Cairo: The American University in Cairo. <http://dar.aucegypt.edu/handle/10526/4407>
- The European Center for Not-for-Profit Law. (2013). Keeping up the momentum: Improving civil society cooperation with public institutions in the Western Balkans and Turkey. Retrieved from https://ecnl.org/sites/default/files/2020-09/Keeping%20up%20the%20Momentum_TACSO%20research.pdf
- The Government of Republic of Croatia. (2009). Code of practice on consultation with the interested public in procedures of adopting laws, other regulations and acts. Retrieved from <https://udruga.gov.hr/UserDocsImages/userfiles/file/code%20of%20practice%20on%20consultation-croatia.pdf>
- U.S. Agency for International Development. (2012). Country profile: Kazakhstan. Retrieved from Not Found Link
- Vedder, A. (2007). *NGO involvement in international governance and policy: Sources of legitimacy*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers. [DOI:10.1163/ej.9789004158467.i-236]